

FATİH DÖNEMİ OSMANLI ŞEHİRİ
OTTOMAN CITY OF FATİH'S PERIOD

Yrd. Doç. Dr. Ahmet ALKAN

Summary :

Fatih completed the integration of Turkish and conquest of Anatolia. The Unity of Turks was beginning of the establishment of new "Turkic-Islamic Urbanization" which had been discovered new and real character.

Main dynamics and politics of this development and planning are followings

a- a new land use and estates organization and the allocation of resources.

b- a new dwelling conception and a new population distribution densities and trends.

c- A new public education by tekkes, Zaviyes and derwishes,

d- "The new pious foundations"

In this article land organization has been discussed and the other factors had been studied at point of view the influence on the structure of towns.

Turk-Islam cities had grown up in history which have principle. Thus the criteria for urbanization process and its planning in respect of the pre conditions.

** Cities have free and liberal structure which had been penetrated green elements.*

* The main unity of city is "Mahalle" which was grouped and located dwelling district around the mosques.

* The system of Ottoman cities regulated the production as much as social life. The land needs of administrative organizations and commerce can be integrated harmoniously with residential and recreational needs and urban space utilized more intensively as a result.

* Foundations had installed the cities with implementation and buildings which are educational and social characters. Especially İstanbul at point of this view so called that "Foundation City".

* Public education associations Tekkes and Zaviyes by means of their students, Dervishes had very important function to development the culture.

Tarih içinde cereyan eden bütün toplumsal olaylar ve yaşayan büyük liderler, kendilerinden sonra, ancak mekanda bıraktıkları eserler ve izlerle uzun yada kısa ömürlü olmuşlardır. Şüphesiz Osmanlı Sultanlarının en büyüğü olan Fatih Sultan Mehmed Han, icraatıyla malolduğu tarihin altın sayfalarında olduğu kadar, günümüze kadar gelen sayısız eseri ile, günlük hayatımızda içimizden biri olarak yaşamaya devam etmektedir.

Onu böylesine uzun ömürlü kılan, sayısız başarıları ve "Devletten" "İmparatorluğa" geçişte gösterdiği ilmî, Hukukî, İdarî, Askerî ve ictimai performans yanında, Türk toplum hayatını ve şehir dokusunu temelde etkileyecek iki büyük olayın sahibi olmasıdır. Peşinden birçok mekansal ürünü getiren bu olaylardan birincisi İstanbulun Fethi, diğeri de Anadolu Birliğinin kurulmasıdır.

Fatih İstanbulu fethetme hazırlandığı zaman, Anadolu halâ Selçukluların son dönemlerinde başlayan Moğol ve İlhanlı istilaları ile bu istilaların sebep olduğu "Batıya göç" olayının sıkıntılarını yaşamaktadır (1). Anadolu'da nüfus yoğunluğu had safhadadır. Çünkü bazı batılı müelliflerin iddialarının aksine, Türklerin Anadolu'yu fethi sırasında, hıristiyan nüfusun önemli bölümü yaşadıkları şehirleri terketmemiş, Türklerle birlikte yaşamaya devam etmişlerdir (2). Dolayısıyla ile,

Anadolu nüfusu mevcut nüfusa yeni gelenlerinde eklenmesiyle, bu dönem boyunca hızlı bir artış göstermiştir.

Osmanlı Devletinin kuruluş devirlerinde sağlanan denge ise, en son 1402 Ankara savaşında (Fetihten 51 yıl önce) Timur tarafından bozulmuş, Anadolu üzerinde farklı beyliklerin "Selçuklunun varisi" olma iddiaları yeniden gündeme gelmiştir. Yani fethin öncesinde, Anadolu bir kolonizasyon ve iskân hareketi olarak başlatılan "Türkleştirme-İslâmlaştırma" süreci, henüz tam olarak sağlanabilmiş ve Anadolu'da nüfus-üretim-toprak dengesi kurulabilmiş değildir.

Bu ortam içinde ilk olarak İstanbul'un Fethini gerçekleştiren Fatih, arkasından kurduğu Anadolu Birliği ile, Anadolu'da mevcut iskan düzenini ve siyasal ağırlık merkezlerini de değiştirerek, yeni bir şehirselleşmeyi oluşturacak iskan politikasının esaslarını belirlemiştir. Böylece Anadolu'da;

* Konya-Kayseri-Sivas bölgesinin siyasal ağırlığı giderek azalmış, İstanbul ve Çevresi İmparatorluğun siyasal, kültürel ve mekansal ağırlık merkezi durumuna gelmiştir.

* Şehirlerin güvenliğinin temin edilmesiyle, şehirlerin surları dışında kalan tarım alanlarından maksimum verimin elde edilmesi sağlanmış, dönemin en önemli girdisi olan tarım ürünlerinde büyük artışlar gerçekleştirilmiştir. Bu olay, Anadolu şehir hayatının tanziminde ve Türk-İslâm yerleşme karakteristiğinin teşekkülünde önemli bir adım olmuştur.

* Surlar içinde sıkışıp kalmış olan Ortaçağ Anadolu şehirleri, Anadolu birliğinin kurulmasıyla beraber, yaygın, tabiatla iç içe, sur dışı yerleşmeleri haline gelmeye başlamıştır, Böylece Anadolu şehirlerinde yeni ve yüzlerce yıl devam edecek bir form oluşumu başlamıştır.

Şehrin gerek sosyal, gerekse formel biçimlenmesinde yeni bir basamağı ifade eden bu değişimler, Fatih döneminde, Selçuklular zamanından beri kullanılan ve esasen eski Türk geleneklerinin İslam dünya görüşü ile yeniden yorumlanması ile yeni bir sentezi ifade eden bazı sosyo-ekonomik sistemlerin, çağın gerçeklerine uygun biçimde yorumlanıp kullanılmasıyla, "Güçlü Devlet" ya da "Dünya İmparatorluğu" ideali doğrultusunda birer araç olarak kabul edilmiştir. Osmanlı şehrinin mekansal ve sosyal örgütlenmesini belirleyen bu sistemlerin

en önemlileri şöyle belirlenmiştir :

- 1- Yeni bir toprak politikası,
- 2- Yeni bir nüfus ve iskân politikası,
- 3- Tekkeler, Zaviyeler ve Kolonizatör dervişler (Tarikatlar),
- 4- Vakıflar.

Bu makale çerçevesinde, birçok araştırmaya konu olmuş ve esasen Osmanlı Devlet düzeninin temelini teşkil eden, "Toprak Düzeni" üzerinde durulmayacaktır. Sdece şu kadarını ifade etmeliyim ki, Osmanlı Toprak Düzeni, şehrin sosyal ve mekansal biçimlenmesinde etkili olan diğer sistemlerin bütüncüleyicisi, onların hayat kaynağı olarak, şehirleşme ve iskan süresince önemli bir yere sahiptir. Şehirsel kademelenme fikrini, "Üretimin bir fonksiyonu olarak gelişmek" gibi sağlam bir temele oturtan bu sistem, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğunda "Köylü" ve "Şehirli" insan tipini belirlemesiyle de, şehirsel biçimlenmeyi en çok etkileyen sistem olmuştur.

1- OSMANLI NÜFUS VE İSKAN POLİTİKASI VE ŞEHİRLEŞMEYE TESİRLERİ :

Osmanlı İmparatorluğunun titizlikle üzerinde durduğu ana dalardan biri, düzenli bir nüfus ve iskan politikasıdır. Özellikle Anadolu ve Rumelinde geniş bir tatbikat sahası bulan nüfus politikası içinde, fatihlerin arkasından gelen veya getirtilen büyük kitlelerin önemli bir yeri vardır. Binlerce yıllık Türk göçlerinin Çin, Hind, İran, Arap ve Bizans şehirleri ile temasları, Selçuklular döneminde Moğol ve İlhanlı selinin önüne düşüp gelen ve Anadoluya giren Türkmen Aşiretlerinin sebep olduğu karışıklıklar, Osmanlılar için takibedecekleri nüfus politikaları ve iskan metodları konusunda canlı ikazlar olmuştur. Bu sebeple Osmanlı iskân konusuna ciddiyetle eğilmiş, geliştirilen yeni metodlar veya Selçuklulardan buyana kullanılan metodların ıslahı ile, ortaya çıkan yeni uygulamalar, Osmanlı şehrinin mekansal organizasyonunu da belirlemiştir.

Bu politika aynı zamanda, diğer toplumsal sistemlerle de birleşerek, Osmanlının coğrafyası üzerinde kalıcı bir kültürün sahibi olmasını sağlamıştır. Bu politikanın esasını kısaca, yeni fethedilen ülkelere, nüfusu yoğun olan Anadolu şehirlerinden onda bir oranında, üretici ve zanaatkâr nüfusun ayrılarak sürgün edilmesi teşkil eder. Bu cebri göçebe

nüfusa, kendi istekleri ile katılanlarında ilavesiyle, yeni fethedilen topraklara mümkün olduğu kadar çok Müslüman-Türk nüfusu yerleştirebilmektedir. Bu sayede;

* XIII.yüzyıl boyunca Anadolu da yoğunlaşan nüfus normale çekilmiş, böylece Selçuklu İmparatorluğunun sonunu hazırlayan isyan ve ihtilaller önlenmiştir.

* Henüz geleneksel teknoloji ile tarım üretimi yapılmakta olan Anadolu topraklarının besleyebileceği nüfus mahduttur. Bu metodla, Anadolu toprakları üzerinde üretim--tüketim dengesi kurulmuştur.

* Kuruluş noktaları olarak verimli tarım arazilerinin de bulunan Anadolu şehirlerinde başlayan aşırı şehirleşmenin önüne geçilerek, bu verimli tarım arazilerinin korunması sağlanmıştır.

* Yukarıda Osmanlının Anadolu birliğini ancak Fatihle kurabildiği ifade edilmişti. Birliği bozabilecek güçteki Anadolu beyliklerinden gelebilecek muhtemel isyanları önlemek amacı ile, bu beyliklerin özellikle nüfusu yoğun ve kültürel merkez niteliğine sahip şehirlerinden, bu metodla önemli nüfus kaydırmaları yapılmış ve beyliklerin asker ve üretim gücü sınırlandırılmıştır. Nitekim Fatih, Konyayı fethedip, Karamanoğulları devletinin varlığını sona erdirdikten sonra, Konyanın ilim ve sanat adamları ile birlikte önemli miktarda üretici nüfusu İstanbul'a sürgün ederek, bu sistemin özünde varolan bir çok amacın yanında, Konyanın başkentlik ve Selçuklu tahtının varisliği iddiasına da son vermiştir.

Birçok hassas sosyal dengeleri kurmadaki önemini Anadolu bakımından kısaca ifade etmeye çalıştığım iskan politikası, yeni fethedilen topraklar bakımından özel önemi olan ve ciddi sonuçlar ortaya koyan bir sistemdir.

Osmanlı Anadolu'nun fethinde olduğu gibi, Rumeli topraklarının fethinde de, sıradan bir istilacı olarak değil, zaptettiği topraklarda sürekli kalmak, oraları da "yurt" edinmek üzere hareket etmiştir. Ancak Anadolu'nun fethi sırasında Anadolu'ya gelen ve göçebe olarak yaşayan Türkmen aşiretlerinin yerini doldurmada, Osmanlı döneminde güçlükler başlamış, Türkmen aşiretlerinin göçü bir noktada durmuştur. Oysa, askeri fethi tamamlayacak, onun sürekliliğini sağlayarak yeni

fethedilen toprakları "Yurt" haline getirecek Müslüman-Türk nüfusuna ihtiyaç vardır. Zira Osmanlı, yeni fethettiği topraklara, hemen Türk-İslâm kültürünün sembolü olan camii, hamam, medrese, vb. yapılarla, bu yapıları da ihtiva eden büyük külliyeler inşa ederek mekansal damgasını vurmaktadır. Mekandaki bu hareketi bütünleyen politika, Osmanlının yeni iskan politikası olmuştur. Anadolu'nun muhtelif kesimlerinden götürülen bu Müslüman-Türk nüfus, yüzyıllar boyunca Osmanlı kültürünün Avrupa topraklarında yaşamasını sağlamış, Osmanlı varlığının Rumeli topraklarındaki teminatı olmuştur.

Burada şu noktaya işaret etmeden geçemeyeceğim ki; gerek ihtiyari, gerek cebri sürgün, bir ceza yada bir kusur dolayısı ile tatbik edilen göç değildir. Devlet idaresinin içinde yer alan hassas dengelerin kurulmasına yardımcı olan bu metoda, vatandaşın devletine karşı istenen bir görev denebilirdi (3). Aynı zamanda sürgün hükmü yazılmış olan nüfusa, bir yerden bir yere nakletmek ve yaşamaya alıştıkları toprakları terketmek mükellefiyeti yükletilirken, bir taraftanda, yeni yerleştikleri topraklarda her türlü uygun şartlar hazırlanarak, göç olayı cazip hale getirilmeye çalışılırdı (4).

Nihayet karar kadar "Takip" fikrinin de şiddetle uygulanmasını gerektiren bu sistem, Yeniçeri ocağına asker yetiştirmek amacıyla uygulanan "Devşirme" politikası ile bütünleştiği zaman, Rumeli topraklarında başlangıçta Türk-İslam nüfusunun aleyhine olan nüfus dengesini, kısa zamanda tersine çevirerek, bu bölgelerin güvenliğinin sağlanmasında etkili olmuştur. Nitekim Rumelinde ilk fethedilen şehirler olan, Edirne, Filibe, Selanik vb. şehirler kısa zamanda bu sayede büyüyüp genişlemiş ve birer Türk-İslâm şehri haline gelmişlerdir.

2- TEKKELER - ZAVİYELER VE KOLONİZATÖR DERVİŞLER :

Daha kuruluş dönemlerinden itibaren Osmanlı ve Anadolu, birlikte yaşadıkları uc beylikleri ve diğer Türk İslâm Dünyası ile temas halinde olmuşlardır. Türk ve İslâm dünyasının her tarafından gelmiş şehirli unsurları, bu arada şeyh, ulema, zanaat ehli gibi her türlü göçebenin Anadolu şehirlerinde yerleşmiş olması bunu doğrulamaktadır (5).

Demekki Osmanlı teşekkül etmeye başladığı andan itibaren, bu geniş hudutlar içinde kaynaşmış, Türk-İslam dünyasının dört bir yanında cereyan eden olaylar hakkında bilgi ve tecrübeye sahip insanları ve manevi kuvvetleri arkasında buldu (6).

Osmanlı İmparatorluğunun kuruluş dönemlerinde, Anadolu beyliklerinde Gazıyan-ı Rum (Alpler-Erenler), Ahıyan-ı Rum (Anadolu Ahileri), Abdalan-ı Rum (Abdallar ve Babalar) ve Bacıyan-ı Rum (Anadolu Kadınları) adını taşıyan ve özellikle Türkmen aşiretleri arasında telkinlerde bulunan garip davranışlı insanların bulunduğunu Aşıkpaşazade kaydetmektedir(7).

Bunlar arasında özellikle Ahi Birlikleri, Anadolu şehirlerinin ve "Şehir Kültürünün" teşekkülünde önemli bir yere sahiptirler. Ahi birlikleri belli bir ahlakî tavır içinde, yerleşik hayat geleneğinin yerleştirilmesi için gayret sarfetmişlerdir. Başlangıçta cemaat niteliği taşıyan ahiler, yerleşik hayata geçiş sürecinde önemli değişimlere uğramışlar, siyasî ve ahlakî fonksiyonlarına eklenen "Sosyo-ekonomik" fonksiyonları ile, yeni toplum yapısının vazgeçilmez unsurları haline gelmişlerdir. Özellikle 15. yüzyıldan sonra, Ahi birliklerinin sosyo-ekonomik fonksiyonları diğer fonksiyonlarını geride bırakmış, ve birlikler Batıdaki "Loncaların" görevini üstlenmişlerdir (8). Bu birlikler, şehirlerimizde dengeli bir ticaret hayatının gelişmesini sağlamışlar, üst düzeydeki kararlara (politik) uygun olarak, dönem dönem belirli bölgelerin yerleşme sistemi içinde ağırlık merkezi haline gelmesinde etkili olmuşlardır.

Bunun dışında kalan Alpler, Erenler, Abdallar vb, tarikat ehli, Osmanlı ordusuna sadece teşkilatlanmış insangücü temin etmekle kalmamışlar, propoganda ile geniş halk kitlelerinin kaynaşmasına yardımcı olmuşlardır. Yerleşmeler açısından ise tarikatler önemli bir yere sahiptir. Şöyleki ;

* Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşu hadisesi, Anadolu da istikrarını bulamayan büyük bir göçebe akımının ve toprağa yerleşmek üzere yurt arayan bir milletin temsil ettiği gücün, önüne geçen siyasi hudutları yıkıp, takatinin yettiği yere kadar yayılması hareketidir (9). Bu yayılma esnasında göçebe akınlarını sevk ve idare eden, gittikleri yerlerde kurdukları tekke ve zaviyelerle bir çeşit koloniler teşkil ederek toprağa yerleşmeyi temin edenler, bu dervişler ve aralarında önemli şahsiyetlerinde bulunduğu tarikat ehli olmuştur. Adım adım batıya göçün izlerini bulduğumuz zaviyeleri ile, çoğu zaman ya yeni bir şehrin kurucusu ya da eski şehrin yeni mahallelerine vücut eren bu dervişler, aynı zamanda batıya yeni "Göçebe Kolları" üreten, doğudan gelenleri batıya sevkeden birer menzil görevini de üstlenmişlerdir.

* Bu kesim aynı zamanda toplumun sırtında bir yük de değildir. Aksine ülkenin en ucra köşelerinde, en sarp noktalarında kurdukları zaviyeler etrafında tarım arazileri açıp, bağ ve bahçeler yetiştiren ve çevrelerini imar eden bu insanlar, zamanla bu arazileri vakfederek, feregat ve fedakarlığın en üstün örneğini verecek bir seciyenin sahibidirler. Dolayısı ile, Osmanlı şehrinin temel taşlarından biri, bu anlayışla kurulmuş olan tekkeler, zaviyeler ve onların çevresinde kümelenen meskenler olmuştur. Bu oluşum günümüzün bile özlemine çektiği komşuluk biriminin en ileri örneği olan "Mahalle"yi meydana getirmektedir (10).

3- V A K I F L A R

Şehirlerin her türlü kamu hizmetleri, sosyal yardımlaşma teşkilatları, hep vakıflar vasıtasıyla tanzim edilmiştir. Bu vakıflardan bir bölümü, mevcut şehirlerdeki cami, medrese, hamam, imarethane vb. yapıların yapılıp, yaşatılması için tesis edilmiştir. Bu tür vakıflar, mevcut şehirlerin büyüyüp gelişmesine paralel olarak, beledî hizmetlerin yaygınlaştırılması amacıyla hizmet etmişlerdir. Finansman kaynağı olarak, vakıf arazilerin gelirleri yanında, külliyeler çevresinde geniş bir yer tutmaya başlayan "Dükkân" gelirlerinin de vakfedilmeye başlanması, Türk-İslâm şehrinin çekirdeği olarak; Cami-Hamam-Bedesten üçgeninin oluşmasını sağlamıştır. Böylece Türk-İslâm şehirlerinin temel karakteristiği, vakıf teşkilatının bir yansıması olarak ortaya çıkmış ya da, Vakıf sisteminin ayakta tuttuğu bir kaideye oturtulmuştur (11).

Yine şehirselleşen alanlarda toplanmayı teşvik eden, teknik ve sosyal donatılar da vakıflar aracılığı ile yapılmış ve yaşatılmıştır. Bunların arasında imarethanedeki, su yollarına kadar çok çeşitli şehirselleşme fonksiyonları bulunmaktadır.

İkinci kısım vakıflar ise, yeni yerleşim alanlarının kurulmasına hizmet eden ve genelde daha büyük çaplı olarak tesis edilmiş olan vakıflardır. Örneğin, Konya Karapınar yada Sultaniye, bölgeden geçen yolların güvenliğini temin amacıyla kurulmuş bir yerleşmedir ve yerleşmenin merkezini; Cami, İmarret, Hamam ile, 39 dükkan, 2 değirmen ve bir handan meydana gelen, adeta küçük bir şehir görünümündeki "akıf" tesisleri teşkil eder. Bu tesislerin yaşayabilmesi için de, Sultan Selim tarafından 84 köy ve mezranın yıllık 11.000 akçe tutan gelirleri vakfedilmiştir (12). Bu yapıların yaşaması için

buradan gelip geçenlere hizmet verebilmesi içinde, çevre yerleşmelerinden bir kısım hak yeni şehre iskân edilmişlerdir (13).

Osmanlı impartorluğunda bütün yol boylarının ve köprü başlarının hep böyle mufiyetlerle, o çevrenin emniyetini temin ve hizmetlerini görmeye hazır insanlarla iskan edilmiş olması, bu ünitelerin yaşaması için devlet gelirlerinin önemli bir bölümünün ayrılarak vakıflar tesis edilmiş olması düşünülürse, İdare içinde vakıfların önemi ve yeri daha iyi anlaşılacaktır.

Yine bu kuruluşların kendi içinde bağımsız kurumlar olarak çalışması, Vakıf idaresince Merkezi otoritenin ve mahalli idarelerin müdahale etmemesi, şehir mekanını da yansıtmış ve belki bütün sahalarda kendini hissettiren Osmanlının merkezîyetçi idaresinin aksine, serbest dokulu, yaygın Türk şehirleri ortaya çıkmıştır.

Sosyal ve fiziksel biçimlenmesinde tesir eden temel dinamikleri kısaca açıklamaya çalıştığım bu şehrin temel birimi, bir cami, tekke ve zaviye çevresinde kümelenmiş konutlardan oluşan "Mahalle"dir. Osmanlı şehrinde gerek bir sosyal ünite, gerekse bir fiziki plan birimi olarak bulduğumuz "Mahalle"; modern şehir planları ile teşekkül ettirilmek istenen (14) ancak çoğunlukla başarısız olan temel planlama ünitesidir. Şehir bütünü için "Planlama" düşüncesi olmamasına rağmen, bu sosyal dinamiklerin yönlendirdiği "Şehirselleme Sistemi" yüzyıllar boyunca Türk-İslâm toplumunun ihtiyaçları ile uyumlu salıkli mekânlar üretmeyi başarmıştır. Bu aynı zamanda sağlıklı ve dengeli bir toplum yapısının ifadesidir.

Bu sağlıklı şehir ve toplum yapısı içinde Camii ayrı bir yeri vardır. Şöyleki;

* Herhangi bir sahadaki halkı belirli zamanlarda bir araya toplayarak, onları tanıştırmak, dinî ve dünyevî işlerini görmek, aynı zamanda merkezi otoritenin emir ve yasaklarını duyurmak için Camii, uygun bir mekân olmuştur.

* Halkın yaşayış biçimini kontrol etmek suretiyle, dolaylı bir "Üretim Kontrolü"nu gerçekleştirmenin etkili bir aracı olmuştur.

* Toplum içinde kaynaşmayı temin ederek, mahalleli fikri etrafında toplanarak, gerektiği zaman "Toplumsal Ortak

Tavırlar"ı ortaya koyabilmeyi sağlayan mekan olarak cami ayrıca önem kazanmıştır.

Kısacası şehrin temel birimi "Mahalle", mahallenin idare merkezi de "Camii" dir. Dolayısı ilede, mahallenin idarecisi "İmam"dır (15).

Toplumun yönetiminde Camiin rolünü çok iyi kavrayan Osmanlı, halkı camiye çekebilmek için, zaman zaman dinî emirlerin ötesine geçebilen katı tavırlar sergilemektedir. Zaman zamanda (çoğunlukla böyle olmuştur). Camii imamını manevi nüfuzu fazla olan kişilerden seçerek, hakın kendi arzusuyla camiye yönelmesini temin etmiştir. Nitekim Osmanlı şehirlerinde mahallerin büyük çoğunluğunun, Tasavvuf ehli büyük simaların adını taşıması da buradan kaynaklanmaktadır. Bu büyük isimler çevresinde kolayca toplanan halk, yeni mahalleri oluşturmada hem uyumlu, hemde hızlı bir gelişmeyi göstermiştir (16).

Zaman içinde Camii çevresinde namaz vakitlerini beklemek ve dünyevî işleri konuşmak için yeni bir mekana ihtiyaç duyulmuş ve hemen Camiin yanında, bir anlamda "Dünya işlerinin konuşulmasına yarayan" ikinci bir toplanma yeri ortaya çıkmıştır. Bu farklılaşma, şehir mekanında ilk merkezleşme eğilimi olarak bulunmuştur. Böylece şehir ölçeğine ve çevre nüfusuna bağımlı bir farklılaşma, peşinden şehir bütününe hakim olan bir "kademelenme" fikrini getirmiştir. Bu kademelenme zaman içinde, özellikle yönetimin mekansal uzantısı olarak ortaya çıkmış ve Osmanlı merkezi idaresine uygun bir şehirselleşme doku ve ona bağlı bir "Yol Hiyerarşisi" teşekkül etmiştir (Osmanlı Derbent Yol Sistemi).

İşte Fatih İstanbul'u fethettiği zaman, Osmanlı şehrinin sosyal ve fiziksel biçimlenmesini etkileyen temel dinamikler ve şehirlerin mekansal organizasyonunda genel çerçeve aşağı yukarı bu durumda idi. Fatih, şahsiyetinden kaynaklanan bir irade ve takiple, bu sistemlerin en verimli şekilde kullanılmasını sağlayarak, Osmanlı şehrinde yeni bir teşekkülatı başlatmıştır. Çünkü bu oluşum için gerekli iki şartı sağlamıştır. Başlangıçta ifade ettiğim gibi, Anadolu birliğinin temin edilmesiyle, şehirlerin güvenliğe kavuşması ve surların artık şehir hayatından çıkmaya başlaması ve fethedildiği zaman bazı müelliflere göre 40-50 bin, bazı müelliflere göre 70 bin (Anlaşılyorki 50 bin civarında) dolayında bir nüfusa sahip olan İstanbulun, Anadolunun her tarafından nüfus alan, yeni ve geniş hacimli bir çekim alanı olarak orta-

ya çıkması Nitekim Fatih, yukarıda özetlediğimiz sistemlerin hemen hepsini, en yaygın şekliyle İstanbulda uygulamış ve İstanbul Fatih'in son zamanlarında, Osmanlı imparatorluğunun başkentine yakışan bir görünüm kazanmıştır (17). Fatih döneminde İstanbulda kurulan 182 adet mahallenin tamamına yakını büyük düşünce ve tasavvuf adamlarının adına kurulmuştur(18). Bunlardan birçoğu günümüze kadar aynı adla anılagelmiştir. Bu mahallelerde Anadolu'nun ve Rumelinin muhtelif bölgelerinden getirtilen insanlar yerleştirilerek, İstanbulun yüzyıllardır çöken, yavaş yavaş canlılığını kaybeden şehir ve toplum hayatı yeniden canlandırılmıştır. Böylece;

* Surlar içinde sıkışıp kalan Eski İstanbul, sur dışına taşıp, yayılmaya, genişlemeye başlamıştır. Bu yayılma yeni mahallelerin kurulmasıyla gerçekleşirken, bu yeni oluşumlarda "Vakıflar" büyük bir rol oynamış ve Camiler, hanlar, hamamlar, bedestenler, büyük külliyeler vb. yapılar, vakıflar kanalıyla yapılmıştır. Bu vakıfların sayısı o kadar artmış ve hizmetleri öylesine yüksek bir değere erişmiştir ki, İstanbul "Vakıf Şehir" olarak tanımlanacak noktaya gelmiştir.

* Şehir fetihden 25-30 yıl gibi kısa bir zaman sonra, yaklaşık 3-4 kat nüfus artışına sahne olarak, 1477 yılı itibarıyla 200.000 e yaklaşmıştır (18). Burada özellikle şu noktayı belirtmek istiyorum. Bu büyük nüfus artışı, bizanslı kalan mekanlara yerleştirilmemiş, Hristiyan nüfus şehri terk ederek, yerini yeni gelenler almamıştır. Aksine, Fatih İstanbulu fethettiği zaman, şehri oldukça harap bir vaziyette bulmuştur. Buna rağmen şehirde bir yıkım faaliyetine girmeyip, aksine mevcut yapılardan azami ölçüde faydalanılması yoluna gitmiştir. Ancak çok harap durumda olan bu yapıların çoğunluğu kısa zamanda yıkılıp yenilenmek zorunda kalmıştır. Bu durum dikkate alınırsa, Fatih döneminde nüfus artışı yanında, İstanbulda gerek resmi, gerek konut yapısı olarak gerçekleştirilen yapılanmanın ölçeği daha iyi anlaşılacaktır.

Kısaca ifade etmek gerekirse; Fatih devri Osmanlı şehrini biçimlendiren temel faktörler, Devletin iskan ve toprak istilasası ile, bu politikayı bütünleyen Kolonizatör Türk Derişlerinin hareketleri, Tekkeler, Zaviyeler, ve bir kamu kuruluşu olarak hizmet veren ve geniş bir hizmet alanı bulan Vakıflar olmuştur.

Ancak Osmanlı, bütün sistemlerini olduğu gibi, şehirleşme ve

iskan politikasının esasını teşkil eden bu sistemleri de, çok yönlü düzenleyip, kullanmasını bilmiş ve onları belirli bir amaca doğru uyum ve bütünlük içinde yönlendirebilmiştir. Bunun en belirgin örneği de , şehir mekanının teşekkülünde ve bu mekan teşekkülünün makro seviyedeki amaçlara erişmede bir araç olarak kullanılmasında görüyoruz.

Şüphesiz konuya bu açıdan bakıldığı zaman, günümüz şehirlerinde yaşanan kaosu sebepleri ve kaynak israfının hangi düzeyde olduğu, biraz daha iyi anlaşılacak ve geçmişte kendi çağının gerçeklerine uygun tarzda, "Kalkınmanın bir aracı" olarak kullanılan şehirleşme ve iskan politikalarının, günümüzde nasıl amaçsız ve kontrolsüz bir kaynak tüketimine dönüştüğü, nedenleri ile daha iyi anlaşılacaktır inancındayım.

KAYNAKLAR

(1) Ayverdi, Semiha. "Türk Tarihinde Osmanlı Asırları" s.207 Damla Yayınları.İst. 1975.C.I.

(2) Akdağ, Mustafa. "Türkiye'nin İctimai ve İktisadi Tarihi". C.I.Ankara. 1958. "Selçuklular döneminde, ilk yerleşme yeri olarak Türkler daha çok yaylaları seçmiş ve hayvancılık yaparak, ticaret ve el sanatlarını, hıristiyanlara bırakmışlardır. Bundan hıristiyanlar bir anlamda memnun kalmışlardır. Çünkü, yeni gelenler onlara yabancı olduğu göçebe üretim biçimini tanıtmışlar, ürünlerini satmışlar, kendilerinin yerleşik üretim faaliyetlerini canlandıran yeni pazarlar olarak da cazip gelmişlerdir".

(3) Ayverdi, S. a.g.e. s.208

(4) Ayverdi, S. "..Nitekim ciddi bir titizlik ve tarafsızlıkla icra edilmekte olan bu sürgün hükümleri, devlet merkezinden büyük salahiyetlerle en mazbut ve ahlaklı kişiler arasından seçilen heyetler, kadınların himayesinde vazife görürlerdi. Kasabaları köyleri dolaşarak, her tımar ve mülkün, yeni vaziyetini teftiş ederek, zamanla veya zorbalıkla haksız bir vasat hakim olmuşsa, aslına iade eder, halkın ve sipahilerin dilek ve şikayetlerini dinleyerek, vaziyeti tadil ve tashih ederlerdi".

(5) Akdağ, M., "Fethedilen ülkelere ilk olarak Türkler Şehirlerde yerleşmişlerdir. Fatih devri tahrir defterlerinden ve nihayet o devir tesis edilmiş vakıflar, mahalle ve semt isimlerinden XV asır ortalarına kadar çıkan şeriye sicillerinden, kati surette anlıyoruzki, Bursa köyleri buraların fethinden birbuçuk asır sonra da, hala büyük bir çoğunluk halinde hıristiyan nüfus ihtiva ettiği, hatta birçoklarında hiç müslüman bulunmadığı halde, bizzat Bursa şehrinde vaziyet aksi olup, hemen mahallelerin hepsi Türk ahaliyle doluydu ve hıristiyanlar azınlıkta bulunuyordu". a.g.e. s.412

(6) Barkan, Ö.L. "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar, Temlikler Kolonizatör Türk Dervişleri". Vakıflar Dergisi, S.II. shf.281. Ankara. 1942

(7) Barkan, Ö.L., a.g.m. s.281.

(8) Güllülü, S., "Ahi Birlikleri" s.112-113 Ötüken Yayınevi. İstanbul 1977.

(9) Barkan, Ö.L., "Türkiye'de Toprak Meselesi" Gözlem Yay. İstanbul. 1980

(10) Barkan, Ö.L., "a.g.m. s.295"

(11) Berki, Ali Himmet., "İslamda Vakıf". Vakıflar Dergisi s.4 Ankara. 1958.

(12) Barkan, Ö.L., a.g.m. s.355

(13) Barkan, Ö.L. "...Burada Aksaray, Niğde gibi bazı mahallelerin isimleri, bu halkın hangi şehirlerden getirilmiş olduğunu gösterdiği gibi, Varsaklar, İlyaslar, Kızıl Surü gibi mahalle isimlerinin bulunması da, açıkça onların bu civarda çok bulunan göçebe atçeken cemaatlerinden olduğunu göstermektedir. Bu mahalleler arasında Arslan Baba, Sevindik Sofu gibi, isimlerini buraya ilk gelen dervişlerden almış olması melhuz bulunan mahallelerde mevcuttur. Hacı Tahir, Davut Fakih, Ahmet Fakih gibi nüfuzlu ve mescid yaptırabilecek kadar zengin cemaat reisleride birer mahalle müessisi olarak göze çarpmaktadır."

(14) Çağdaş Şehir Planlarında en küçük yerleşme birimi olarak, bir ilkokula yetecek sayıda nüfusu esas alarak düzenle-

nen, "Komşuluk ünitesi" veya "İlkokul ünitesi" alınmaktadır.Yapılan planların uygulanmasındaki takip ve titizlikle mekanda bu ünitelerin teşekkülü yer yer sağlanabilmektedir. Ancak, "Komşuluk" kavramının özünde var olan ve günümüz insanlarının en büyük eksikliği olarak kabul edilen "Sosyal Yardımlaşma" ya da bir "Sosyal Grup" olma fikrine maalesef günümüz şehirlerinde varılamamaktadır.(A.Alkan.)

(15) Ergin,O. "...İmamlar, doğum, ölüm, evlenme, boşanma ve nakl-i mekan gibi nüfus muamelelerini takip ederler, medeni hal kayıtlarını ve sicillerini tutarlar ve 1254 senesine gelinceye kadar (R.1254) ölü gömme izinnamesi verirlerdi. Yani eskiden imamlar belediyelerin, nüfus ve evlendirme memurluklarının vazifelerini ve defni emvat işlerini yaparlardı. İmamlar, zabıta işine de karışırlar, mahalleleri içinde olup bitenden mesul tutulurlar, hele ahlak zabıtasına çok ehemmiyet verirlerdi..." Türkiye de şehirciliğin inkişafı Tarihi. s.120.

(16) Berkî, Ali Himmet.a.g.m.

(17) Fatih Döneminde Anadoludan oldukça önemli bir nüfus İstanbula yerleştirilerek, şehrin çehresi değiştirilmiştir. Bu nüfus kaydırması geniş ölçüde olduğu içinde, Anadolunun belirli bölgelerinden getirtilen kitleler yine İstanbul içinde toplu olarak yerleştirilmişlerdi. Bugün de aynı adla anılan bu yerleşmelere de Anadolu da ki kasaba ya da şehirlerin isimleri verilmiştir. Aksaray, Maçka gibi. (A.Alkan.)

(18) Ayverdi E.H. "Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehri İskanı ve nüfusu " s.80 Vakıflar Umum Md. Neşriyatı. Doğu Ltd. Şti. Matbaası. İstanbul. 1958.

(19) " " " a.g.e. s. 83